

НІЖИН АРХЕОЛОГІЧНИЙ ТА ЛІТОПИСНИЙ

УДК 902(477)“09/10”

Іван КЕДУН
(Ніжин)

До питання про першопочатки давньоруського Ніжина

Комплексні археологічні дослідження на території Ніжина були започатковані в 80-х роках ХХ ст. В.П. Коваленком і Ю.М. Ситим. У різних частинах міста дослідники заклали кілька траншей, шурфів і невеликих розкопів. Загальна досліджена розкопаних площ склала близько 150 м². Найбільш вагомими стали результати розкопок на території колишньої фортеці XVII–XVIII ст. в урочищі Замок (ліквідована в ході генерального межування на початку ХІХ ст.; в наш час – частково забудована, частково – територія сучасного міського ринку). Тут вдалося виявити матеріал давньоруського часу. Це дозволило археологам дійти висновку, що в цьому місці знаходилося давньоруське городище, яке вони ототожили з Нежатином, згаданим у Іпатіївському літопису під 1071 р. [1].

Найбільш ґрунтовно урочище Замок досліджувалося в 1990 р. Ю.М. Ситим. Тоді було закладено 2 траншеї й 1 розкоп загальною площею 40 м², що дозволило зафіксувати характер давніх нашарувань. Культурний шар, який сягав потужності від 1,7 до 2,5 м, містив матеріали Х – середини ХІІІ ст. та ХІV–ХІХ ст. Однак усі виявлені археологічні комплекси датувалися XVII–XVIII ст. [2].

Виходячи з особливостей рельєфу місцевості, В.П. Коваленко і Ю.М. Ситий припустили, що городище займало підвищену ділянку лівого берега р. Остер (висота – 3–4 м) із заходу, півдня та сходу, обмежену ровами, на місці яких зараз проходять вул. Подвойського та пл. Заньковецької. Зі сходу, півдня та заходу з городищем межував посад площею понад 30 га. Втім через недостатній обсяг археологічних робіт, цей висновок не є беззаперечним. Не виключено, що така топографія склалася вже за часів існування в Ніжині фортеці більш пізнього часу: в ході розкопок останніх років автора цих рядків на більшості ділянок, визначених Ю.М. Ситим і В.П. Коваленком територією давнього посаду, давньоруські матеріали виявити до сьогодні не вдалося. На інших ділянках у дуже не-

значній кількості були присутні окремі фрагменти кругових посудин, переважно – в перевідкладеному стані.

Ще одне давнє городище, що розташоване в межах сучасного міста, знаходиться в урочищі Узруй-Комуна (Городок). Частина дослідників ототожнюють його з літописним Уненежем, згаданим у Іпатіївському літопису під 1147 р [3]. Городище знаходиться на правому березі р. Остер, підперте неглибоким яром і займає округлу площадку діаметром 100 м, яка підвищується над заплавою річки на 3–4 м. Із заходу та півдня городище обмежене ровом. У XIX – на початку XX ст. на цій території існував поміщицький маєток, від якого до сьогодні вціліли залишки цегляних будівель; на території городища нині знаходяться приватні городи.

Розкопки цієї пам'ятки були започатковані в 1989 р. Ю.М. Ситим. Розкрита площа склала 14 м². Вдалося з'ясувати, що культурний шар городища сягає 2 м. Він репрезентує 2 хронологічні періоди: XI – середину XIII ст. та XIX–XX ст. При цьому в західній частині дитинця наявні тільки шари XIX–XX ст., які залягають безпосередньо на материк. Виходячи з топографії місцевості, Ю.М. Ситий припустив, що саме тут знаходився вал городища, зруйнований у ході розбудови маєтку. В польовому сезоні 1990 р. роботи були продовжені. На захід від вірогідного місця розташування зруйнованого валу досліднику вдалося виявити залишки давнього рову, що врешті дало можливість засвідчити наявність оборонних споруд давньоруського часу.

Посад городища в урочищі Узруй-Комуна розташований біля вигину невисокої тераси правого берега р. Остер, яка в цьому місці повертає з півночі на захід. З півночі та заходу його огинає неглибока низовина шириною 30–50 м, за якою культурний шар продовжується в північному, південному та західному напрямках. Загалом, площа посаду складає близько 11–12 га.

У 1990 р. Ю.М. Ситим на посаді було розбито 2 розкопки, закладено 3 траншеї та 5 шурфів. Культурний шар на окремих ділянках досягав 2,0 м. З'ясувалося, що дана пам'ятка є багат шаровою. До найдавнішого часу її існування відносилися матеріали доби бронзи та раннього залізного віку. До більш пізнього – XI–XIII ст. Розкриті археологічні комплекси були представлені залишками споруд і ям давньоруського часу. В цілому висновки Ю.М. Ситого підтвердили й результати розкопок останніх років, проведених автором даного дослідження [4]. Можна також додати, що культурний шар городища зберігся досить погано: його сильно ушкодили в ході розбудови маєтку в XIX ст., а також сучасні “скарбошукачі” – копачі-грабіжники.

Окрім двох згаданих городищ, на території сучасного Ніжина відомо ще кілька давніх поселень. Перше з них – Нове місто – з півдня примикає до посаду городища в урочища Замок. Воно знаходиться в центральній частині Ніжина, на правому березі р. Остер. Його площа – 25 га. Дослідження пам'ятки здійснювалися Ю.М. Ситим у 1990 р. та І.С. Кедуном у 2004–2011 роках. Було встановлено, що час розквіту поселення припадає на XVI–XIX ст., при цьому культурний шар є надзвичайно насиченим матеріалами (фрагменти кругового посуду, кахлі, люльки для паління тютюну тощо), наявні численні археологічні комплекси.

Нову інформацію про історію заселення Нового міста вдалося отримати в ході охоронних археологічних досліджень 2011 року в районі сучасної вул. Ломоносова [5]. Потужність культурного шару, як і на інших ділянках поселення, тут виявилася до-

силь значною: понад 2 м. Його верхній горизонт був утворений у XVII–XIX ст. Під ним, з глибини близько 1,5 м від сучасної поверхні, залягав шар, який містив уламки кругової кераміки XI–XII ст. Потужність цього культурного шару – до 0,7 м.

На рівні материка було виявлено залишки котловану споруди давньоруського часу. На жаль, вона виявилася майже повністю зруйнованою сучасними перекопами. Зберігся лише її північний кут, заглиблений у материк на 0,6 м. Можна припустити, що це залишки напівзаглибленої у землю споруди каркасно-стовпової конструкції (в північному куті розчищена стовпова яма). Наявність у заповненні об'єкту шматків печини дозволяють припустити існування печі, знищеної в ході руйнування будівлі – її рештки потрапили до котловану. Піч могла бути встановлена на верхньому, опалюваному ярусі. У такому разі споруда мала житлове призначення.

У ході розбирання заповнення котловану споруди виявлено уламки кругового посуду XI–XII ст. (рис. 1). Там само знайдено фрагмент кістяної голки та кам'яний розтирач (рис. 2).

Дослідження в районі вул. Ломоносова були продовжені в 2012 р. Вони підтвердили наявність на означеній ділянці Нового міста давньоруського культурного шару досить значної потужності – до 0,7 м. В ході його розбирання знайдено уламки гончарних посудин XI–XII ст., пірофілітове пряслице (рис. 3). Також вдалося зафіксувати залишки котловану ще однієї давньоруської будівлі. На жаль, як і в попередньому випадку, вона виявилася майже повністю зруйнованою сучасними перекопами. Вцілів кут котловану, заглиблений у материк на 0,6 м. Його заповнення містило уламки гончарних посудин XII ст., вістря залізної стріли та фрагмент точильного бруска з пісковика (рис. 4).

Таким чином, під час археологічних досліджень 2011 та 2012 р. на території Нового міста було отримано матеріали, які дозволяють засвідчити заселення даної території в домонгольський період – принаймні з XI ст., всупереч усталеній в сучасній історіографії думці, що дана територія стала заселятися в литовсько-польський період історії Ніжина. При цьому значна потужність культурного шару (до 0,7 м) дозволяє зробити висновок щодо значної інтенсивності життя на цьому місці. Треба також зазначити, що на сьогодні це найбільш суттєве свідчення існування давньоруського поселення на території сучасного Ніжина: вперше вдалось чітко зафіксувати горизонт XI–XII ст. та залишки тогочасної забудови. Проте встановлення статусу поселення (городище чи селище; можливий зв'язок із поселенням в урочищі Замок тощо) й уточнення часу його існування потребують подальшого пошуку.

Джерела та література

1. *Коваленко В.П.* До питань про першопчатки Ніжина // Тези II Чернігівської обласної конференції з історичного краєзнавства. – Вип. I. – Чернігів ; Ніжин, 1988. – С. 9–10.
2. *Сытый Ю.Н.* Отчет об охранных археологических работах 1991 г. на Черниговском Задесенье // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1989/137; *Він же.* Отчет об археологических работах 1989 г. на Черниговском Задесенье // Там само. – 1991/38.
3. *Коваленко В.П.* Вказана праця.
4. *Черненко О.С., Кедун І.С.* Археологічні дослідження літописних міст Чернігово-Сіверщини // Археологические исследования в Еврорегионе “Дніпр” в 2011 г. : Науч. ежегод. – Чернигов : Десна-Полиграф, 2012. – С. 109.
5. Там само.

Кедун І.С. До питання про першопочатки давньоруського Ніжина

Стаття присвячена новим виявленим археологічним матеріалам давньоруської доби на території сучасного міста Ніжин. У зв'язку з описаними знахідками висловлюється прощення про наявність ще одного давньоруського поселення на території міста. Значна частина матеріалів публікується вперше.

Ключові слова: давньоруське поселення, посад, Ніжин, Уненіж, Ніжатин.

Кедун І.С. К вопросу о истоках древнерусского Нежина

Статья посвящена новым археологическим материалам древнерусской эпохи, обнаруженным на территории современного города Нежин. В связи с описанными находками высказывается гипотеза о наличии еще одного древнерусского поселения на территории города. Значительная часть материалов публикуется впервые.

Ключевые слова: древнерусское поселение, посад, Нежин, Уненеж, Нежатин.

Kedun I.S. To the question about the origin of the ancient Nizhyn

Article on new archaeological material discovered ancient days in the city. In connection with the described findings expressed forgiveness of the existence of another ancient settlement in the city. Much of the material is published for the first time.

Key words: Old Russ settlement, lower settlement, Nizhyn, Unenizh, Nizhatyn.

[надійшло до редакції: 17.10.2012 р.]

